
Рецензії

Фундатор Академії наук України

Ситник К.М., Шмигельська В.В. Володимир Вернадський і Академія. Серія „Президенти Академії наук України”. — Київ: Наук. думка, 2006. — 311 с.

Книга з такою назвою знов привертає увагу до драматичних змагань по створенню Академії наук в Україні, що мали велике національно-культурне значення, і з якими ми змушені співвідносити сьогодення Академії, її спроби знайти своє місце в незалежній Україні та увійти в європейський та світовий науковий простір.

У книжці на великому фактичному матеріалі розкрито „генетичний” зв’язок В.І.Вернадського з Україною, її народом і культурою, якому він завжди надавав великого значення.

В.І.Вернадський, як ніхто до нього, зробив надзвичайно багато для обмірковування проблем організації науки. Він вперше вказав на величезну роль інформаційних процесів у розвитку науки ХХ ст., його увагу привертала також питання співвідношення індивідуальної і колективної наукової творчості, але особливо цікавили питання організації державної мережі наукових закладів.

Він висловлював думку про необхідність об’єднання зусиль та інтересів академічної та університетської науки із завданнями примноження продуктивних сил країни.

В.І.Вернадський мав великий практичний досвід організації науки в Росії. Крім того, його діяльність характеризувалася високою громадською активністю. Він виступав як представник Петербурзької академії наук у Міжнародному союзі академій — найбільшій міжнародній науковій організації. Загальними зборами Міжнародного союзу академій у Петербурзі навесні 1913 року його було обрано до складу керівної комісії союзу. На початку ХХ ст. він брав активну участь у земському ліберальному русі, обстоював університетські реформи, наполягав на якнайширшій автономії університетів, якийсь час виконував обов’язки проректора Московського університету. У 1906 і 1908 роках він був обраний членом Державної думи від академічної курії (Академія наук та університети), часто виступав у пресі як публіцист. У 1911 році його було виведено зі складу Державної думи у зв’язку з тим, що на знак протесту проти реакційної політики царського уряду вчений залишив Московський університет.

Протягом наступних років В.І.Вернадський очолював Геологічний та мінералогічний музей Петербурзької академії наук, був головою Комісії по вивченню природних продуктивних сил Росії. Після Лютневої революції 1917 р. його було обрано головою Сільськогосподарського вченого комітету Міністерства землеробства, а у серпні 1917 року затверджено на посаді товариша міністра народної освіти Тимчасового уряду (міністром став його друг — неодмінний секретар Російської академії наук С.Ф.Ольденбург). Перебуваючи на цій посаді, Володимир Іванович організував розробку основ реформи вищих навчальних закладів, з його ініціативи розпочалося обговорення питання про створення академії наук в Україні та Грузії.

Початок ХХ ст. в Росії характеризувався винятковим інтересом вчених до питань раціональної системи організації науки. У багатьох проектах реформування системи організації науки в період між 1905 і 1917 рр. вченими обговорювалась про-



блема створення спеціальної мережі наукових установ різного профілю. Потреба формування такої мережі була продиктована доцільністю підсилення координації наукової діяльності в країні при одночасному забезпеченні демократизації наукового пошуку зі створенням нових територіальних наукових центрів. Свій розвиток ця ідея одержала в записці В.І.Вернадського „Про державну мережу дослідних інститутів”, яку він оголосив на засіданні Комісії по вивченню природничих виробничих сил Росії в грудні 1916 р. Особливо актуальною проблемою для великої імперії було територіальне розміщення установ науки. По суті всі центри вищої освіти і науки знаходились в Петербурзі, Москві та небагатьох університетських містах. Багато великих регіонів країни, особливо національні окраїни, по суті взагалі не мали ніяких наукових осередків.

Одна з особливостей розвитку науки в Україні в XIX — на початку XX ст. полягала в тому, що різні форми організації науки мало чітко виражений імперський характер. Так, університети являли собою форпости російської науки. Тому національно-визвольний рух українського народу надавав велике значення створенню національних наукових центрів, в яких повинно було формуватися професійне співтовариство науковців з різних дисциплін, перш за все в галузі українознавства. Це завдання було реалізоване у створенні наприкінці XIX — на початку XX ст. двох наукових товариств академічного типу — Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1892 р.) і Українського наукового товариства в Києві (1906 р.). Значення цих наукових товариств для процесу інституціоналізації української науки винятково велике. Вони сприяли формуванню національного наукового співтовариства науковців-професіоналів. У них почали формуватися перші наукові школи, були досягнуті значні наукові результати, особливо в наукових дисциплінах, що прямо пов'язані з українською культурою, — історії, філології, етнографії. Наукове товариство імені Шевченка і Українське наукове товариство функціонували на принципах вільної наукової асоціації і протиставляли себе офіційній державній науці, яка була підпорядкована русифікаторській політиці самодержавства. До речі, В.І.Вернадський був членом цих наукових товариств.

У монографії переконливо висвітлено роль В.І.Вернадського в заснуванні Української академії наук. Великий досвід громадсько-політичної і науково-організаційної роботи В.І.Вернадського став у пригоді в період заснування Української академії наук. Він очолював у Києві три основні організаційні комісії: по виробленню законопроектів про заснування Української академії наук, щодо вищих навчальних закладів і наукових установ, зі створення Національної бібліотеки. Комісією по розробці законопроектів про заснування Української академії наук було сформовано під головуванням В.І.Вернадського на початку червня 1918 р. В.І.Вернадському пощастило залучити до

комісії чимало відомих науковців. До неї увійшли професори Київського політехнічного інституту М.Ф.Кашенко і С.П.Тимошенко, київських університетів Б.О.Кістяківський, П.А.Тутковський, О.В.Сперанський, І.І.Косоногов, Г.Г.Павлуцький, Є.К.Тимченко, М.І.Туган-Барановський, професор Харківського університету Д.І.Багалій, історик-архівіст В.Л.Модзалевський.

На відкритті роботи комісії В.І.Вернадський виголосив змістовну промову, яка може розглядатися як маніфест академічної форми організації науки.

У монографії не акцентується увага на проблемі співвідношення новоствореної Академії наук і Українського наукового товариства (УНТ), але вона мала принципове значення у час затвердження академічної форми організації фундаментальних досліджень в Україні. Попри намаганням УНТ перебрати на себе ініціативу організації Академії наук шляхом перетворення товариства в Академію наук, В.І.Вернадський послідовно відстоював свою концепцію Української академії наук. Уявлення УНТ про структуру і функції Академії наук були значно біднішими, ніж концепція академічної установи, запропонована В.І.Вернадським і підтримана комісією і Міністерством народної освіти. В.І.Вернадський справедливо вважав, що, крім тих напрямків досліджень, які ефективно розвивало УНТ, перш за все це дослідження національної культури, в Академії наук повинні бути гідно представлені фундаментальні та прикладні науки як основа для розвитку виробничих сил України, а також соціально-економічні дисципліни для вдосконалення політико-правової основи держави і раціоналізації ведення народного господарства.

Комісія розробила принципи організації Академії наук, які, без сумніву, перевершували наміри УНТ щодо розвитку цих напрямків науки. Оригінальні ідеї були запропоновані комісією про формування в Академії наук прикладних і технічних галузей науки. Підкреслювалась актуальність створення спеціальних установ цього профілю, чого не було в більшості академій.

Комісія по організації УАН вважала, що статут Академії наук повинен містити в собі принцип, який дозволяв би протягом певного часу створювати нові установи, включати в своє відання позаакадемічні науково-дослідницькі структури, тобто бути гнучким, відкликатись на завдання часу. Крім інститутів і кафедр, які об'єднували штатних співробітників Академії наук, було обумовлено заснування комісій для залучення до співробітництва з Академією наук спеціалістів різного профілю. Такі комісії повинні були створюватись оперативно і виконувати функції своєрідних центрів, навколо яких зосереджувались би наукові та технічні сили певного напрямку.

Указ з приводу першого складу Української академії наук був прийнятий гетьманським урядом 14 листопада 1918 р. В.І.Вернадському було затверджено головою-президентом УАН. До пер-

шого складу Академії наук увійшли відомі науковці з Києва, Харкова, Петрограда, Москви, Чернівців. Багато з них було обрано за безпосередньою рекомендацією В.І.Вернадського. Так, П.А.Тутковського він знав ще з початку століття, високо цінував його як найкращого знавця неорганічної природи України. З Д.І.Багалієм був знайомий по роботі в академічній курії Державної думи і неодноразово говорив про нього як про видатного історика України. Давня дружба зв'язувала В.І.Вернадського з А.Ю.Кримським, відомим ученим-сходознавцем і українським поетом. Обрання А.Ю.Кримського неодмінним секретарем Академії наук слід вважати особливо вдалим. Нестримна енергія та ініціативність ученого сприяли розв'язанню багатьох організаційних проблем перших років існування нової установи.

З перших днів свого існування Українська академія наук та її установи розпочали активну роботу. Високий ритм їх діяльності був заданий самим президентом. Завдяки В.І.Вернадському та першим дійсним членам вдалося сформувати досить досконалу структуру Академії наук, засновану на цілісній концепції, яка акумулювала світовий досвід розвитку фундаментальної науки та досягнення української науки. В.І.Вернадський був ініціатором обрання до Української академії наук видатних учених.

Великого значення В.І.Вернадський надавав Комісії для вивчення природних багатств України, що була організована ним на зразок аналогічної комісії, яку він заснував в Російській академії наук у 1915 р. В.І.Вернадський вважав, що, крім інститутів і кафедр, які об'єднують штатних співробітників Академії наук, слід створити ряд великих комісій, щоб залучити до співробітництва з Академією наук фахівців різного профілю. Такі комісії можна було оперативно створювати, надаючи їм функції своєрідних центрів, навколо яких зосереджувалися б наукові й технічні сили певного наукового напрямку.

Прагнення врятувати Академію наук від повного знищення під час денікінської окупації Києва змусило В.І.Вернадського двічі — на початку вересня і в листопаді 1919 р. — їздити до Ростова, де розміщувалася так звана Особлива нарада при головнокомандуючому — „уряд” Денікіна. Ці поїздки змінили думку Володимира Івановича про приреченість влади Добровольчої армії в Україні. У Ростові В.І.Вернадський нібито добився прийняття „закону” на захист Академії, але на ділі з'ясувалося, що це рішення навіть не було ніде зареєстроване.

Володимир Іванович насилу виїхав з Ростова до Києва, але доїхати не зміг: у дорозі він захворів на тиф, і родичі вивезли його до Криму, де після одужання він працював у Таврійському університеті. Він неодноразово намагався встановити зв'язки з Українською академією наук, але сполу-

чення між Кримом і Києвом було перерване. Після завершення громадянської війни, коли стало можливим повернення, постало питання: куди їхати — до Києва чи до Петрограда. В.І.Вернадський з міркувань наукової роботи обрав Петроград і у лютому 1921 р. виїхав з Криму у місто на Неві.

Значною мірою завдяки енергії В.І.Вернадського та його сподвижників надзвичайно складний перший рік існування Української академії наук виявився винятково плідним і важливим для її становлення. Вона довела свою життєздатність, утвердила своє місце в Україні. Численні наукові та науково-організаційні ідеї В.І.Вернадського, висунуті й сформульовані ним у період його недовгої діяльності в Україні, знайшли відгук і живе втілення у подальшому розвитку української науки і культури.

Внесок В.І.Вернадського у розвиток української науки і культури виявився воістину новаторським, він багато у чому і на тривалу перспективу визначив шляхи розвитку наукової думки. Сам Володимир Іванович вважав організацію Української академії наук однією з головних справ, котрі йому вдалося звершити в житті. Досвід заснування Академії наук має непересічне наукознавче значення.

На сьогодні потік наукової літератури, що презентує та інтерпретує ідейну спадщину В.І.Вернадського, не тільки не згасає, а, навпаки, перманентно зростає. Останніми роками поряд з новими публікаціями самого В.І.Вернадського, що були видобуті з архівів, зростає кількість перевидань його творів європейськими мовами: побачили світ італійське видання „Біосфери” (1993) і „Філософських думок натураліста” (1995), англійське та німецьке видання „Наукової думки як планетарного явища” (1997), англійське у США повне, добре прокоментоване видання „Біосфери” (1998). У передмові до останньої книги, що підписана вченими 12 країн, зазначається, що зараз нарешті настав час, коли В.І.Вернадський вперше заговорив зі всім світом. У 1990 р. у США вийшла монографія К.Е.Бейлса „Наука і російська культура в епоху революцій: Вернадський і його наукова школа”, яка привернула за кордоном велику увагу до творчості В.І.Вернадського.

Монографія К.М.Ситника і В.В.Шмигельської започаткувала серію „Президенти Академії наук України”. Вона видана на сучасному поліграфічному рівні, вміщує значний масив ілюстративного матеріалу. Дуже доречними є документальні матеріали з історії заснування Української академії наук. Ця робота не є подарунковим виданням, вона підготовлена на високому науковому рівні й становить великий культурний інтерес.

*В.І.Онопрієнко,
д-р філос. наук, професор*